

УДК 902.03(477.54)"1900/2017":903.57

Методи та особливості досліджень Верхне-Салтівського катакомбного могильника (1900 – 2017 рр.)

В. С. Аксьонов

У роботі показано як змінювалась методика пошуку та дослідження катакомбних поховань на Верхньо-Салтівському ранньосередньовічному могильнику за більш ніж століття розкопок пам'ятки.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, катакомба, Верхньо-Салтівський могильник, алани.

Ранньосередньовічний катакомбний могильник біля с. Верхній Салтів був відкритий місцевим вчителем В.О. Бабенко у 1900 р. Матеріали цих досліджень були репрезентовані науковій спільноті на XII Археологічному з'їзді, який відбувся у Харкові у 1902 р., та заявити про відкриття нової – салтово-маяцької археологічної культури (друга половина VIII – перша половина X ст.). Дослідження могильника біля с. Верхній Салтів у подальшому продовжувалось різними вченими-археологами, ведуться розкопки на пам'ятці і у наш час. Методика розкопок цієї пам'ятки за більш ніж століття не залишалася незмінною, бо перед її дослідниками стояли різні завдання.

З моменту відкриття біля с. Верхній Салтів перших катакомбних поховань у 1900 р. і до початку Другої Світової війни головним дослідником могильника був місцевий вчитель В.О. Бабенко. Як свідчать джерела, у період з 1900 по 1917 р. на Верхньо-Салтівському могильнику було досліджено 325 катакомбних поховань, з яких В.О. Бабенко розкопав 255 [14, с. 145; 24, с. 117, табл.]. Скільки їх було розкопано потім, з 1917 по 1941 р., точно невідомо, оскільки польова документація не збереглася, а у періодичних виданнях були відбиті далеко не всі роботи, які він проводив на могильнику [18, с. 87]. Так, відомо, що з 1920 по 1927 р. до Верхнього Салтова щоріч-

но відправляються археологічні експедиції Харківського та Одеського археологічних музеїв, Політпросвіту, Музею імені Г.С. Сковороди, Вовчанського культурно-історичного музею [22, с. 353–356]. У роботах цих експедицій активну участь брав В.О. Бабенко. За цей період на могильнику біля с. Верхній Салтів було досліджено близько 60 катакомб [5, с. 5]. В цілому ж до початку Другої Світової війни на могильнику було розкопано від 400 до 500 катакомб.

Те що В.О. Бабенко не був професійним археологом призвело до того, що роботи на могильнику проводилися на недостатньому методичному рівні, фактично розкопки зводилися до вилучення артефактів, креслення планів поховальних камер з розташуванням в них людських кістяків та поховального інвентарю у переважній більшості не робилися, опис самих поховань був доволі стислий. Досліджувалися лише ті катакомбні споруди, входи до яких відкривалися в промоїнах яруг навесні або після дощів. Переломним роком став 1908 р., коли В.О. Бабенко почав застосовувати траншейний метод пошуку катакомб [4, с. 226], а не тільки проводити розкопки лише в місцях, де схили ярів оголяли катакомбі поховання. Проте він закладав кілька вузьких траншей вздовж країв яруг на значній відстані одна від іншої лише з метою виявлення дромосів катакомбних поховань. Виявлені дромоса не досліджувались у повному обсязі. Розкопувалася лише та частина дромосу, що знаходилася безпосередньо перед поховальною камерою. Протилежна частина дромосу залишалася не дослідженою, що не дозволяло скласти повну уяву про конструкцію вхідного коридору катакомби. В цілому у цей період йшло звичайне накопичення матеріалів, які надходили до колекцій різних музейних установ. Більша частина цих матеріалів зберігалася у Харківському археологічному та Вовчанському культурно-історичному музеях. Проте від час війни 1941 – 1945 рр. ці колекції було втрачено разом з польовою документацією.

Розкопки могильника відновилися після закінчення війни. У 1946–1949 рр. роботи на могильнику проводила археологічна експедиція Харківського держуніверситету на чолі з професором С.А. Семеновим-Зусером, який не був фахівцем у галузі середньовічної археології, а опікувався проблемами раннього залізного віку. За свідченнями професора Б.А. Шрамка, який на той час був аспірантом Харківського університету та брав участь у розкопках могильника, досліджувати катакомбний могильник біля с. Верхній

Салтів С.А. Семенова-Зусера вмовив саме В.О. Бабенко [26, с. 145]. В.О. Бабенко під час робіт на могильнику консультував керівника експедиції та навчав молодих співробітників методу пошуку катакомб за допомогою траншей [26, с. 145]. За три роки робіт на могильнику було розкопано 57 катакомбних поховань [20, с. 112–135; 21, с. 271–284], з них 49 катакомб на ділянці некрополя що постійно досліджувалась ще у дореволюційні часи (ВСМ-I), а інші – на так званому третьому могильнику (ВСМ-III), відкритому В.О. Бабенком у 1905 р. Вплив В.О. Бабенко на керівника експедиції С.А. Семенова-Зусера був дуже помітний. Це позначилось у тому, що як і у дореволюційні часи пошук поховальних споруд відбувався за допомогою вузьких траншей, у деяких випадках розкопувалася лише та частина дромосу, що знаходилася безпосередньо перед поховальною камерою. Проте значно поліпшився стан польової документації, робилися креслення дромосу, поховальної камери, ретельно фіксувалося розташування поховального інвентарю. Ці дослідження знайшли своє відображення у розділі «Салтовская культура» монографії Б.А. Шрамка «Древности Северского Донца» (1962 р.). Тут ми бачимо кваліфікований науковий опис поховальних споруд Верхнього Салтова, приклад креслення катакомби (профіль і план), виконане точно, в масштабі, орієнтовано по сторонах світу, яке може вважатися за хрестоматійне [25, с. 278, рис. 108]. Роботи на некрополі експедиції С.А. Семенова-Зусера були спрямовані у першу чергу на відновлення колекції Археологічного музею Харківського держуніверситету, яка повністю загинула у часи війни. Проте, не зважаючи на те, що всі дані, які використовував Б.А. Шрамко були вже відомі у попередній період вивчення комплексу, тут ми спостерігаємо якісно новий рівень узагальнення та усвідомлення емпіричного матеріалу. Характерна для цього дослідника виразиста наукова думка, точність та ясність її висловлення призвели до того, що разом із узагальненнями М.Я. Мерперта та І.І. Ляпушкіна [18, с. 90-148; 19] археологія салтівської культури з періоду накопичення польового матеріалу поступово переходить до аналітичної стадії розвитку наукового знання.

Наступне вивчення катакомбних поховань Верхнього Салтова пов'язано з роботами Кочетокської експедиції Інституту археології АН УРСР 1959–1961 рр. на чолі з Д.Т. Березовцем, який був фахівцем зі слов'янських старожитностей та не мав досвіду розкопок ранньо-

середньовічних катакомбних поховань. Роботи експедиції носили пам'яткоохорону спрямованість та були обумовлені будівництвом Печенізького водосховища. Ціль експедиції обумовила методи досліджень. Роботи експедиції були сконцентровані на третій ділянці могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III), котра розташовується на східних схилах високого правого берега р. Сіверський Донець на північ від Верхньосалтівського городища. Метою цих робіт було визначення розмірів могильника та з'ясування особливостей поховального обряду. Роботи велися високими темпами, із залученням землерийної техніки (бульдозера). На схилах правого берега, зразу за захисними спорудами городища, бульдозером були зроблені траншеї, за три роки загальна площа яких склала 1800 кв. м [6, с. 2, 5]. В межах цієї площі було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було досліджено лише 23 [6, с. 5]. За усним повідомленням професора В.К. Михєєва, на той час лаборанта Археологічного музею ХДУ, це було пов'язано з тим, що дослідники не мали досвіду розкопок земляних катакомб, до робіт залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи. З їх слів проводився і опис поховань і фіксація місцезнаходження артефактів [17, с. 25]. Тому доволі часто забиті глиною входи до поховальних камер ними не виявлялися, а Д.Т. Березовець вважав такі споруди за кенотафи [6, с. 3].

Таким чином, відмінністю цих досліджень від попередніх робіт на могильника був їх пам'яткоохоронний характер. Це обумовило відхід керівником експедиції Д.Т. Березовцем від загальноприйнятої методики дослідження поховальних пам'яток – залучення до розкопування ґрунтових могильників землерийної техніки, використання при роботах з поховальними комплексами некваліфікованої робочої сили (колгоспники та дітлахи). Це не могло не призвести до часткової втрати інформації відносно деяких рис поховального обряду. Оцінюючи цей аспект робіт, можна тільки приєднатись до думки В.С. Флєрова: «...не зависимо от наших мнений результаты раскопок оказались чрезвычайно неполноценными. Непростительно отсутствие отчетов, независимо от причин» [23, с. 68].

У 1965, 1967 рр. під керівництвом Д.Т. Березовця проводилися незначні за обсягом роботи на ВСМ-III. Вздовж схилу було закладено кілька вузьких траншей, на незначній відстані одна від одної, для пошуку дромосів катакомбних споруд. Кількість досліджених

катакомб на цій ділянці некрополя було доведена, з урахуванням катакомб розкопаних у 1959-1961 рр., до 36. Обмеженість у часі призвела до того, що при дослідженнях могильника у 1965, 1967 рр. Д.Т. Березовець повернувся до хибної методики дослідження території некрополя, започаткованої ще В.О. Бабенко, - за допомогою вузьких траншей розташованих на відстані одна від одної. При такій методиці розкопок площа між дромоса катакомб залишала не дослідженою, хоча тут могли знаходитися, як свідчать розкопки могильників суцільною площиною, ритуальні комплекси та окремі поховання у ґрунтових ямах.

Роботи на могильнику біля с. Верхній Салтів відновилися у 1984 р. Роботи на могильнику проводились зусиллями експедиції Харківського історичного музею на чолі з В.Г. Бородуліним. Як і в попередні часи керівник робіт мав малий досвід у дослідженні ранньосередньовічних катакомб, бо до цього В.Г. Бородулін займався переважно розкопками курганних старожитностей бронзової доби та скіфського часу [7, с. 250-251; 8, с. 271-272; 9, с. 306; 10, с. 254]. Опанувати методику розкопок ґрунтових катакомб салтівського часу він почав лише під час охоронних розкопок Старосалтівського катакомбного могильника у 1982, 1983 рр. Допомагав йому у цьому археолог-салтознавець В.К. Міхєєв, який набув досвід розкопок катакомб на Маяцькому могильнику (Вороніжська область), перебуваючи у складі радянсько-угорської археологічної експедиції під керівництвом провідного московської дослідниці салтівських старожитностей С.О. Плетньової [13, с. 6].

Роботи на головному могильнику, відомому з дореволюційних часів, експедиція під керівництвом В.Г. Бородуліна проводила з 1984 по 1989 р. Ці роботи мали пам'яткоохороний характер та були пов'язані з виділенням земель по схилам яруг під садові товариства. Пам'яткоохороний характер проведення цих робіт обумовив методику проведення розкопок. Пошук дромосів катакомб здійснювався за допомогою вузьких (0,5 м) траншей довжиною від 15 до 30 м. При виявленні дромосу робилися прирізки для визначення повної його довжини. Дромос, на відміну від досліджень В.О. Бабенко, С.А. Семенова-Зусера, розкопувався по всій його довжині. Відстань між пошуковими траншеями в середньому складала 4 – 5 м. Таким чином, значні площі між дромосами катакомб залишалися не дослідженими. З 1987 р. В.Г. Бородулін почав закладати пошукові тран-

шеї завширшки 4 м, на відстані 1 м одна від одної. Завдяки цьому простір між дромосами катакомб був досліджений майже повністю. За час робіт на цій ділянці некрополя дуло розкопано 76 катакомб, 14 поховань у звичайних ґрунтових ямах та 4 поховання коня у окремих ямах.

У 1989 – 1992 рр. під керівництвом В.Г. Бородуліна велися дослідження на третього катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III), котрий був відкритий ще на початку ХХ ст. В.О. Бабенком. У зв'язку з тим, що територія некрополя покрита лісом, то пошук дромосів катакомб здійснювався за допомогою траншей, ширина яких була зумовлена вільним простором між рядами дерев (в середньому 1,5 м), а орієнтація траншей – напрямком рядів дерев – вздовж лінії південь – північ з незначним відхиленням на схід. Таким чином, на некрополя залишилися не дослідженими смуги між рядами дерев завширшки до 2,0 м. Проте, на цій ділянці некрополя розкопано 34 катакомби, 4 поховання у ґрунтових ямах, два поховання коня в окремих ямах.

У 1989 р. на східному схилі Нетечінського яру завдяки провалу над поховальною камерою В.Г. Бородуліним була відкрита раніш невідома ділянка некрополя яка отримала назву Верхньо-Салтівського ІV катакомбного могильника (ВСМ-IV). Роботи тут проводились у польові сезони 1989, 1990 рр. Пошук поховальних споруд тут був здійснений за допомогою трьох паралельних траншей завширшки 3 м та довжиною 38 м, закладеним на відстані 1,0 м одна від одної. Завдяки чому частина некрополя була досліджена майже суцільною площею. Усього тут було розкопано 17 катакомбних поховань.

Таким чином, з 1984 по 1992 р. під керівництвом В.Г. Бородуліна біля с. Верхній Салтів на різних ділянках некрополя біло розкопано 127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней. Виконуючи пам'яткоохоронні роботи на ВСМ-I, В.Г. Бородулін змушений був досліджувати цю ділянку некрополя в стислі терміни та траншеями, котрі розташовувалися одна від одної на відстані у кілька метрів. За допомогою траншей, які розташовувались на деякій відстані одна від одної, досліджував В.Г. Бородулін і ВСМ-III, бо цей могильник розташовується на схилах вкритим лісом, а відстань між траншеями обумовлювалась його щільністю. Лише ділянка на ВСМ-IV досліджувалась загальною площею за допомогою траншей у перевалку. Це обумовило той факт, що на ВСМ-I та ВСМ-III залив-

ся не дослідженим простір між дромосами катакомб, іноді доволі значний, де могли знаходитися окремі ямні поховання та тризни. Звітна документація В.Г. Бородуліна відрізняється в кращій бік від документації В.О. Бабенка, бо вона зроблена відповідно з вимогами Інституту археології радянського періоду, проте і вона не є досконалою (описи поховальних споруд та комплексів дано іноді занадто стисло; у більшості випадків відсутні малюнки речей, котрі замінені фотографіями, іноді, поганій якості; креслення поховальних споруд виконано доволі схематично). Головним недоліком у роботі В.Г. Бородуліна було те, що він полюбляв шукати, знаходити та досліджувати поховальні комплекси, проте зовсім не цікавився їх інтерпретацією та введенням до наукового обігу. Його не чисельні публікації матеріалів розкопок могильника мають виключно характер тез [11, с. 256; 12, с. 218].

Подальші дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів продовжилися у незалежній Україні. У 1996 р. роботи на ВСМ-IV проводила середньовічна експедиція Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Як звітує автор розкопок, тут впритул до розкопів В.Г. Бородуліна, була закладена траншея 43 x 3 м [15, с. 6], що дозволило проводити дослідження могильника суцільною площею. Під керівництвом В.В. Колоди тоді було розкопано 10 катакомбних поховань салтівського часу [16, с. 213]. У подальшому до вивчення ВСМ-IV залучилася експедиція Харківського історичного музею на чолі з автором даної статті. Починаючи з В.В. Колоди, який має великий досвід дослідження пам'яток салтово-маяцької культури, роботи на могильнику почали вестися методом рухомої траншеї, що дозволило не тільки виявляти дромоси катакомб, а і досліджувати простір між ними, що призвело до відкриттів ритуальних комплексів (тризн), до цього часу не відомих на катакомбних могильниках пам'ятки. На 2017 р. на ВСМ-IV досліджено 143 поховальні комплекси (катакомб та поховань в ямах різної конструкції) та одне окреме поховання коня у ґрунтовій ямі.

С початку ХХІ ст. археологи більше уваги почали приділяти дромосам катакомб, при дослідженні яких почалось більш ретельно вивчати стратиграфію їх заповнення. Так, вдалося зафіксувати присутність в дромосах катакомб ходів повторного проникнення до поховальних камер, та пов'язати їх з навмисною руйнацією людських

кістяків, котра здійснювалася невдовзі після здійснення поховання [1, с.98-114; 2, с. 20-44; 3, с. 192-210]. Для більш ретельного вивчення структури заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери дослідники почали залишати контрольну стратиграфічну бровку на незначній відстані (0,3 - 0,7 м) від торцевої стінки дромосу [2, рис. 5]. Більш ретельно почало вивчатися і заповнення самих поховальних камер. Все це дозволило поглибити наші знання про поховальний обряд аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури.

Таким чином слід зазначити, що методика дослідження ранньосередньовічних катакомб могильника біля с. Верхній Салтів впродовж більш ніж століття досліджень зазнала значних змін. Якщо на початку ХХ століття пошук поховальних споруд зводився до виявлення входів до камер у промоїнах на схилах яруг, то на сучасний момент роботи на могильнику ведуться методом рухомої траншеї, що дозволяє вивчати некрополь загальної площею. Значна увага на сьогодні приділяється вивченню стратиграфії заповнення дромосу та самої поховальної камери катакомб, розташуванню та складу людських решток, що дозволяє реконструювати поховальні звичаї аланського населення Подоння у ранньосередньовічний час.

1. Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры / В.С. Аксенов // РА. - 2002. - №3. - С. 98 - 114.
2. Аксёнов В.С. К вопросу о повторном проникновении в катакомбные захоронения салтовской культуры Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского могильника) / В.С. Аксёнов // Хазарский альманах. – К. – Харків: Сучасний друк, 2012-2013. – Т. 11. – С. 20–44.
3. Аксёнов В.С. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры / В.С. Аксёнов // Древности 2013. - Вып. 12. - Харьков: «НТМТ», 2013. – С. 192-210.
4. Бабенко В.А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года / Бабенко В.А. // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 3. – С. 216–231.

5. *Бабенко В.А.* История памятников древней культуры местного края / Бабенко В.А. – Волчанск, 1940. – Рукопись // Архив Волчанского краеведческого музея.
6. *Березовец Д.Т.* Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1961 гг. / Д.Т. Березовец // КСИА АН УССР. – К.: Наукова думка, 1962. – Вып. 12. – С. 18-22.
7. *Бородулин В.Г.* Исследования в зоне затопления Краснопавловского водохранилища / В.Г. Бородулин // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 250-251.
8. *Бородулин В.Г.* Исследования на территории Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 271-272.
9. *Бородулин В.Г.* Исследования курганов скифского времени в Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 306.
10. *Бородулин В.Г.* Раскопки Песочинского курганного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 254.
11. *Бородулин В.Г.* Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 256.
12. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Верхнесалтовский катакомбный могильник / В.Г. Бородулин, О.В. Пархоменко // АО 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С. 218.
13. *Володимир Кузьмич Міхеев:* До 70-річчя від дня народження. Бібліографічний покажчик / Упор. В.Д. Проконова, Ю.Ю. Полякова; Бібліорг. ред. С.В. Глибицька. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
14. *Кадеєв В.И.* Украинский археолог, краевед и этнограф В.А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения) / В.И. Кадеєв // Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: БизнесИнформ, 1996. – С. 144-146.
15. *Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. // НА ИА НАН Украины. – 1996/52. – Ф.е. № 26094. – 101 с.
16. *Колода В.В.* Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. / В.В. Колода // Хазарский альманах. – К – Харьков: Каравелла, 2004. – Т. 3. – С. 213–241.
17. *Колода В.В.* Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) / В.В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. – Х.: Савчук О.О., 2011. – С. 21 – 31.

18. Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона / И.И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 62 – С. 85–150.
19. Мерперт Н.Я. «Верхнее Салтово» (Салтовская культура) / Мерперт Н.Я. - Автореф. ... канд. ист. наук. – М.: АН СССР, ИИМК, 1949. – 18 с.
20. Семенов-Зусер С.А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. / С. Семенов-Зусер // АП УРСР. – К. Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 1. – 112-137.
21. Семенов-Зусер С.А. Дослідження Салтівського могильника / С. Семенов-Зусер // АП УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 3. – С. 271-284.
22. Тесленко Г.І. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. / Тесленко Г.І. // Наукові записки науково-дослідчої кафедри Української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 353–357.
23. Флёрв В.С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность / В.С. Флёрв – М.: Мосты культуры, 2010. – 260 с.
24. Чернігова Н.В. Бабенко В.О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів / Н.В. Чернігова // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 116–120.
25. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. - Х.: ХГУ, 1962. – 403 с.
26. Шрамко Б.А. Из истории первых послевоенных археологических раскопок (воспоминания) / Б.А. Шрамко // Українська історична наука на порозі ХХІ ст.. – Х.: Авеста, 1996. – Вип. 2. – С. 145.

The paper shows the changes in the methods of search and study of the catacomb burials at early-medieval Verkhn'o-Saltivs'kyi mohyl'nyk during more than a century of the monument excavations.

Key words: *saltovo-mayats'ka culture, catacomb, Verkhn'o-Saltivs'kyi mohyl'nyk (Verkhn'o-Saltivs'kyi burial ground), alans.*